Ontogenez psixologiyasida shaxs rivojlanishining asosiy bosqichlari va qonuniyatlari

Abdurazzoqov Yusufbek Turg'un o'g'li
Innovatsion texnologiyalar universiteti
"Pedagogika va psixologiya" kafedrasi assistent o'qituvchisi
Egamberdiyeva Munisa Yoqubjon qizi
Innovatsion texnologiyalar universiteti
Psixologiya yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ontogenez psixologiyasida shaxs rivojlanishining asosiy bosqichlari va uning qonuniyatlari tahlil qilingan. Shaxsning tug'ilishdan boshlab voyaga yetguniga qadar bo'lgan psixik rivojlanish jarayoni yosh davrlari doirasida yoritilgan. Rivojlanishning biologik, ijtimoiy va psixologik omillari o'zaro aloqadorlikda ko'rib chiqilib, har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, shaxs rivojlanishidagi yetakchi faoliyat, ijtimoiy muhit va tarbiya ta'siri, shaxs shakllanishining asosiy psixologik qonuniyatlari ilmiy asosda tahlil etilgan. Maqolada ontogenez jarayonida shaxsning individual-psixologik xususiyatlari shakllanishi va rivojlanish dinamikasi yoritilgan.
Kalit so'zlar: Ontogenez psixologiyasi, shaxs rivojlanishi, psixik rivojlanish bosqichlari, yosh davrlari, yetakchi faoliyat, ijtimoiylashuv, psixologik qonuniyatlar, biologik rivojlanish, psixik jarayonlar, individual xususiyatlar, tarbiya omillari, muhit ta'siri, kognitiv rivojlanish, emotsional rivojlanish, shaxs shakllanishi, rivojlanish dinamikasi

Ontogenez psixologiyasi shaxsning tug'ilishdan boshlab umrining oxirigacha bo'lgan psixik rivojlanish jarayonini o'rganadigan psixologiya sohasi hisoblanadi. Bu yo'nalish insonning aqliy, emotsional, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishidagi o'zgarishlarni yosh davrlari kesimida tahlil qiladi. Ontogenez psixologiyasining asosiy vazifasi — shaxs rivojlanishining qonuniyatlarini aniqlash, har bir yosh bosqichining psixologik xususiyatlarini o'rganish hamda rivojlanishga ta'sir etuvchi biologik va ijtimoiy omillarni izohlashdir. Shaxs rivojlanishi murakkab, ko'p omilli va uzluksiz jarayon bo'lib, u bir necha asosiy tamoyillarga tayanadi. Birinchidan, rivojlanish uzluksiz jarayon bo'lib, inson hayoti davomida to'xtovsiz davom etadi. Ikkinchidan, bu jarayon bosqichma-bosqich kechadi va har bir yosh davri o'ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo'ladi. Uchinchidan, shaxs rivojlanishi biologik yetilish va ijtimoiy tajriba o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida shakllanadi. To'rtinchidan, har bir bosqich keyingi bosqichning shakllanishiga zamin yaratadi.

Ontogenez psixologiyasida shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar uch guruhga bo'linadi: biologik omillar, ijtimoiy omillar va psixologik omillar. Biologik omillar organizmning irsiy xususiyatlari, nerv tizimi rivojlanishi va fiziologik yetilish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy omillar esa oila, maktab, tengdoshlar guruhi va jamiyatning ta'sirini qamrab oladi. Psixologik omillar esa shaxsning ichki faolligi, motivatsiyasi, ehtiyojlari va o'zini anglash jarayonlari bilan bog'liq. Shaxs rivojlanishida muhitning o'rni juda katta ahamiyatga ega. Bola tug'ilgandan boshlab ijtimoiy muhit bilan faol o'zaro aloqaga kirishadi. Dastlab oila muhiti, keyinchalik maktabgacha ta'lim muassasalari, maktab va ijtimoiy jamiyat uning psixik rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Har bir muhit shaxsda ma'lum psixologik sifatlarning shakllanishiga sabab bo'ladi. Masalan, oiladagi mehr-oqibatli muhit bolada ishonch, emotsional barqarorlik va ijobiy o'zini baholashni shakllantiradi.

Ontogenez psixologiyasida yana bir muhim tushuncha bu "rivojlanishning ichki qarama-qarshiliklari"dir. Bu tushuncha shaxs rivojlanishida eski va yangi xulq-atvor shakllari o'rtasidagi ziddiyatlarni ifodalaydi. Masalan, bola o'sib borishi bilan uning mustaqillikka intilishi ortadi, lekin kattalarning nazorati hali ham saqlanib qoladi. Shu kabi qarama-qarshiliklar shaxs rivojlanishining

harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Shuningdek, ontogenez psixologiyasi shaxs rivojlanishining ijtimoiy tabiati borligini ta’kidlaydi. Inson psixikasi faqat biologik yetilish natijasi emas, balki faol ijtimoiy faoliyat mahsulidir. Shaxsning nutqi, tafakkuri, xulq-atvori va ijtimoiy ko‘nikmalari jamiyat bilan muloqot jarayonida shakllanadi. Shu sababli ta’lim va tarbiya shaxs rivojlanishining asosiy vositasi hisoblanadi.

Ontogenez psixologiyasida shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri go‘daklik va ilk bolalik davri hisoblanadi. Bu davr tug‘ilgandan boshlab taxminan 3 yoshgacha bo‘lgan oraliqni qamrab oladi va inson psixikasining asosiy poydevori aynan shu bosqichda shakllanadi. Go‘daklik davrida bolaning biologik yetilishi bilan birga, uning psixik jarayonlari ham tez sur’atlarda rivojlanadi. Bu davrda sezgi, idrok va emotsional reaksiyalar yetakchi o‘rin tutadi.

Go‘dakning psixik rivojlanishida eng muhim omil — bu kattalar bilan muloqotdir. Bola hali nutq orqali to‘liq muloqot qila olmasa-da, u mimika, imo-ishora va emotsional reaksiyalar orqali atrofdagilar bilan aloqa o‘rnatadi. Aynan ona yoki yaqin tarbiyachining emotsional munosabati bolaning ruhiy rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Mehr-oqibat, xavfsizlik hissi va doimiy g‘amxo‘rlik go‘dakda bazaviy ishonch hissini shakllantiradi.

Ilk bolalik davriga o‘tganda (taxminan 1–3 yosh) bola faol harakatlanish va atrof-muhitni o‘rganishga intila boshlaydi. Bu davrda predmetli faoliyat yetakchi faoliyat turi hisoblanadi. Bola buyumlar bilan amaliy harakatlar bajaradi, ularning xususiyatlarini o‘rganadi va tajriba orqali bilim hosil qiladi. Shu jarayonda idrok va tafakkur elementlari rivojlanadi. Nutqning shakllanishi ilk bolalik davrining eng muhim yutuqlaridan biridir. Bola dastlab alohida so‘zlarni, keyinchalik esa sodda gaplarni ishlata boshlaydi. Nutqning rivojlanishi uning tafakkuri va ijtimoiy aloqalarini kengaytiradi. Bola o‘z istaklarini, ehtiyojlarini va his-tuyg‘ularini so‘z orqali ifodalashni o‘rganadi. Bu esa uning shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Bu davrda mustaqillikka intilish kuchayadi. Bola “o‘zim qilaman” degan xulq-atvorni namoyon etadi. Bu holat shaxs rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, u o‘zini anglash jarayonining boshlanishi hisoblanadi. Shu bilan birga, kattalar bilan munosabatda kichik qarama-qarshiliklar yuzaga kelishi mumkin, chunki bola mustaqil harakat qilishni xohlaydi, lekin hali barcha harakatlarni to‘liq bajara olmaydi. Ilk bolalik davrida emotsional soha ham jadal rivojlanadi. Bola quvonch, qo‘rquv, xafa bo‘lish kabi asosiy hissiyotlarni aniq ifodalay boshlaydi. Emotsional reaksiyalar ko‘pincha bevosita va kuchli bo‘ladi. Shu sababli bu davrda tarbiyaviy yondashuv juda muhim ahamiyatga ega, chunki noto‘g‘ri munosabat bolaning emotsional rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, bu bosqichda ijtimoiylashuv jarayonining dastlabki elementlari shakllanadi. Bola oiladagi munosabatlarni kuzatadi, kattalarning xulq-atvorini taqlid qiladi va asta-sekin ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtira boshlaydi. Taqlid orqali o‘rganish bu davrning asosiy psixologik mexanizmlaridan biridir. Ontogenez psixologiyasida maktabgacha yosh (3–6/7 yosh) va kichik maktab yoshi (6/7–10/11 yosh) shaxs rivojlanishining eng muhim va intensiv bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda bola psixikasida sifat jihatdan yangi o‘zgarishlar yuz beradi, ijtimoiy tajriba kengayadi hamda bilish jarayonlari jadal rivojlanadi. Aynan shu bosqichda shaxsning asosiy psixologik xususiyatlari shakllanishi davom etadi va mustahkamlanadi.

Maktabgacha yoshda yetakchi faoliyat turi — bu o‘yin faoliyati hisoblanadi. Bola o‘yin orqali kattalar hayotini aks ettiradi, turli rollarni bajaradi va ijtimoiy munosabatlarni o‘zlashtiradi. Rolli o‘yinlar bolaning tasavvurini, ijodkorligini va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu jarayonda bola o‘zini turli rollarda sinab ko‘radi: ona, o‘qituvchi, shifokor yoki boshqa kasblar vakili sifatida harakat qiladi. Bu esa uning ijtimoiy ongini shakllantirishga xizmat qiladi. Maktabgacha yoshda nutq va tafakkur jadal rivojlanadi. Bola so‘z boyligini kengaytiradi, grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzishni o‘rganadi va mantiqiy fikrlashning dastlabki elementlari shakllana boshlaydi. Tasavvur va xayol kuchli rivojlanadi, bu esa ijodiy faoliyatning asosini tashkil etadi. Bolaning ertaklar, hikoyalar va tasviriy faoliyatga qiziqishi ortadi.

Emotsional sohada ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi. Bola o‘z his-tuyg‘ularini aniqroq ifodalay boshlaydi, empatiya (boshqalarning hislarini tushunish) shakllanadi. Shu bilan birga, xulq-atvorni boshqarish ko‘nikmalari asta-sekin rivojlanadi. Bola o‘z xatti-harakatlarini kattalar talabiga moslashtirishga harakat qiladi, bu esa irodaviy sifatlarning shakllanishiga zamin yaratadi. Kichik maktab yoshiga o‘tganda yetakchi faoliyat turi o‘qish faoliyati hisoblanadi. Maktabga kirish bola hayotida yangi ijtimoiy rol — “o‘quvchi” rolini shakllantiradi. Bu davrda bola intizom, mas’uliyat, tartib va qoidalar tizimiga moslashadi. O‘qish faoliyati uning bilish jarayonlarini rivojlantiradi, ayniqsa diqqat, xotira va mantiqiy tafakkur sezilarli darajada takomillashadi.

Kichik maktab yoshida o‘qituvchi shaxsining ta’siri juda kuchli bo‘ladi. Bola o‘qituvchini avtoritet sifatida qabul qiladi va uning talablariga moslashishga intiladi. Bu jarayon shaxsning ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtirishida muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, tengdoshlar bilan munosabatlar ham asta-sekin muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi. Bu bosqichda shaxsning o‘zini baholash tizimi shakllana boshlaydi. Bola o‘z muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklarini baholashni o‘rganadi. O‘qituvchi va ota-onalarning bahosi uning o‘ziga bo‘lgan munosabatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli bu davrda ijobiy qo‘llab-quvvatlash juda muhim hisoblanadi.

O‘smirlik davri (taxminan 11–15/16 yosh) ontogenez psixologiyasida shaxs shakllanishining eng murakkab va ziddiyatli bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda organizmda biologik yetilish jarayonlari tezlashadi, gormonal o‘zgarishlar kuchayadi va bu o‘z navbatida psixik rivojlanishga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. O‘smirlikda shaxsning ichki dunyosi murakkablashadi, o‘zini anglash jarayoni keskin faollashadi hamda mustaqil shaxs sifatida shakllanish ehtiyoji kuchayadi. Bu davrning eng muhim psixologik xususiyatlaridan biri — identifikatsiya jarayonining rivojlanishidir. O‘smir o‘zini turli ijtimoiy rollar va namunalar bilan solishtira boshlaydi, “Men kimman?”, “Men qanday inson bo‘lishim kerak?” kabi savollarga javob izlaydi. Bu jarayon shaxsning o‘zini anglash (self-concept) tizimining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘smir ko‘pincha tengdoshlar, mashhur shaxslar yoki ideal obrazlarga taqlid qiladi.

O‘smirlik davrida ijtimoiy muhitning ta’siri juda kuchli bo‘ladi. Tengdoshlar guruhi o‘smir uchun asosiy referent guruhga aylanadi. Ularning fikri, bahosi va munosabati o‘smirning o‘zini baholashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli bu davrda ijtimoiy moslashuv, guruhga tegishlilik hissi va o‘z o‘rnini topish ehtiyoji juda kuchli bo‘ladi. Emotsional sohada ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi. O‘smirlar tez xafa bo‘lish, keskin quvonish, norozilik bildirish kabi emotsional beqarorlik holatlarini boshdan kechiradilar. Bu holatlarning asosiy sababi psixik rivojlanish va fiziologik o‘zgarishlar o‘rtasidagi nomutanosiblikdir. Shu bilan birga, o‘smir asta-sekin o‘z hissiyotlarini nazorat qilishni o‘rganadi va emotsional barqarorlik shakllana boshlaydi.

O‘smirlik davrida tafakkur ham sifat jihatdan o‘zgaradi. Abstrakt va mantiqiy fikrlash rivojlanadi, o‘smir murakkab muammolarni tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunish va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bu esa uning dunyoqarashini kengaytiradi va mustaqil fikrlashning shakllanishiga olib keladi. Bu bosqichda mustaqillikka intilish juda kuchli bo‘ladi. O‘smir kattalardan mustaqil bo‘lishga, o‘z qarorlarini o‘zi qabul qilishga harakat qiladi. Ba’zan bu holat kattalar bilan konfliktlarga olib kelishi mumkin. Biroq bu jarayon shaxsning individual rivojlanishi uchun muhim hisoblanadi, chunki aynan shu davrda shaxsning mustaqil pozitsiyasi shakllanadi. O‘smirlik davrida qadriyatlar tizimi shakllana boshlaydi. O‘smir hayotga, jamiyatga, o‘z kelajagiga nisbatan qarashlarini rivojlantiradi. U o‘zining maqsadlari, qiziqishlari va hayotiy yo‘nalishlarini belgilashga intiladi. Bu jarayon shaxsning kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ontogenez psixologiyasida yetuklik davri (yosh kattalik va o‘rta yosh davri) shaxs rivojlanishining eng barqaror va ijtimoiy jihatdan to‘liq shakllangan bosqichi hisoblanadi. Bu davrda shaxsning asosiy psixologik tuzilmalari, ya’ni o‘zini anglash, qadriyatlar tizimi, kasbiy yo‘nalish, ijtimoiy mas’uliyat va emotsional barqarorlik deyarli to‘liq shakllangan bo‘ladi. Yetuk inson jamiyatda

mustaqil faoliyat yuritadi, oilaviy va kasbiy rollarni bajaradi hamda ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etadi.

Yetuklik davrida shaxsning kasbiy faoliyati markaziy o‘rinni egallaydi. Inson o‘z mehnati orqali jamiyatga hissa qo‘shadi, kasbiy tajribasini oshiradi va ijtimoiy mavqeini mustahkamlaydi. Bu bosqichda motivatsiya tizimi ham barqarorlashadi: tashqi rag‘batlar bilan bir qatorda ichki motivlar — o‘zini ro‘yobga chiqarish, jamiyatga foyda keltirish va shaxsiy rivojlanish ehtiyojlari kuchayadi.
Emotsional sohada yetuklik davri nisbatan barqarorlik bilan tavsiflanadi. Shaxs o‘z hissiyotlarini boshqarish, stressli vaziyatlarni tahlil qilish va ularga mos ravishda javob berish ko‘nikmalarini egallagan bo‘ladi. Shu bilan birga, hayotiy tajriba ortishi natijasida muammolarni hal qilish strategiyalari ham takomillashadi. Ijtimoiy jihatdan yetuk shaxs jamiyatda turli rollarni bajaradi: u ota-ona, xodim, rahbar yoki jamiyat a’zosi sifatida faoliyat yuritadi. Bu rollar o‘rtasidagi muvozanat shaxsning psixologik barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Yetuklik davrida ijtimoiy mas’uliyat hissi ham kuchayadi, inson jamiyat taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shishga intiladi.

Shaxs rivojlanishining umumiy qonuniyatlariga nazar tashlasak, ontogenez jarayoni uzluksiz va bosqichma-bosqich kechadigan murakkab tizim ekanini ko‘rish mumkin. Har bir yosh davri o‘ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo‘lib, keyingi bosqich uchun asos yaratadi. Rivojlanish biologik yetilish, ijtimoiy tajriba va shaxsning faol pozitsiyasi o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Shuningdek, shaxs rivojlanishida tarbiya va ta’limning o‘rni juda katta. To‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim jarayoni shaxsning ijobiy sifatlarini rivojlantiradi, salbiy xulq-atvor shakllarining oldini oladi va jamiyatga moslashuvni yengillashtiradi. Shu sababli ontogenez psixologiyasi pedagogika va tarbiya jarayonlari uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ontogenez psixologiyasida shaxs rivojlanishi tug‘ilishdan boshlab yetuklik davrigacha bo‘lgan uzluksiz, bosqichma-bosqich va qonuniyatlarga asoslangan jarayondir. Har bir yosh davri shaxsning psixologik tuzilmasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayonda biologik, ijtimoiy va psixologik omillar o‘zaro uyg‘unlikda ta’sir ko‘rsatadi. Shaxsning to‘laqonli rivojlanishi esa sog‘lom muhit, samarali ta’lim va to‘g‘ri tarbiya bilan bevosita bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Davlataliyevna, S. N. Oiladagi salbiy muloqotning farzand psixologiyasiga ta'siri. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research,2022-y 475-478.
2. Hakimova, S. Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ongiga ta'siri. Zamonaviy psixologiya, pedagogikada fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi: muammolari va yechimlari. 2021-y
3. Maklakov,A.G.Umumiy psixologiya:darslik.universitetlar uchun [Matn] /A.G.Maklakov.-Sank-peterburg:Peter, 2007/587 p.-(“Yangi asr darsligi” turkumi).
4. Nigora, S., Go‘zal, Q., & Shoxista, Z. O ‘SMIR QIZLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHDA OILANING ROLI. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 2023-y.330-333.
5. Rixsiyeva, M. va Samatova, N. INSON PSIXOLOGIYASI VA UNING ETNIK JAMIYATDAGI O'RNI. www. konferentsiya nashri. com , 12..
6. G‘oziev E.E Muomala psixologiyasi T-2001 y
7. G‘oziev E.E.Tafakkur psixologiyasi T; «O‘qituvchi» 1996 y
8. Ziyonet.com